

אוריאל טל:
על השקפת העולם המונחת ביסודה
של האנטישמיות

נגה זולף*

בכנס שנערך לזכרו של אוריאל טל בחודש מארס 2009 נשאה שולמית וולקוב הרצאה שכותרתה הייתה, "אוריאל טל במאבק על כבודה האבוד של יהדות גרמניה"¹. בהרצאה זו תיארה וולקוב את "הביקורת הקטלנית" ואת "קיתונות הכוז" ששלטו בציונות מאז סוף המאה ה-19 כלפי יהדות גרמניה, ונמשכו בתקופה שאוריאל טל עשה בה את צעדיו האקדמיים הראשונים. אוריאל טל, אומרת וולקוב, "יצא לגבש תחליף לגישה המולזלת והפוסלת שרווחה אז בקשר ליהודי גרמניה". הוא ביקש, "לא רק לגבש תמונה היסטורית מדויקת יותר [...] אלא גם – ואולי בעיקר – להסיר מהם את כתם ההתבוללות כסימן היכר כללי וגורף". זהו פן רב חשיבות הנוכח בכתבי טל. במאמר הזה אבקש להרחיב את הדברים הללו, ולהראות כי בדיונו ב"כבודה האבוד של יהדות גרמניה" מתדיין טל בעצם ב"תוקפה האבוד של הנאורות". עניינו של טל נתון לתקפותם הטרומית של הערכים ההומניסטיים, שפותחו ונישאו על כנפיהם של משה מנדלסון, מלומדי "חוכמת ישראל" והרמן כהן. אף שכוודאי היה אפשר לרונן בדרך שבה בשביל טל הייתה שלילת יהודי גרמניה כרוכה בשלילת הנאורות, המאמר הזה מתמקד בהתמודדותו של טל עם שלילת ערכי הנאורות.

במסגרת זו מבקש המאמר להראות כי טל מנסה ליישב סתירה בין התפקיד ההיסטורי המיוחס לנאורות על ידי היסטוריוגרפיה הישראלית שעניינה באנטישמיות, ובין התפקיד ההיסטורי החברתי המיוחס לנאורות על ידי תאוריות שמושאן הוא הדמוקרטיה. מצד אחד, התפקיד ההיסטורי המיוחס לנאורות, ובעיקר לעמנואל קאנט, תפקיד הרווח בספרות ההיסטוריוגרפית בישראל, מייחס להם את

* המחלקה לממשל ולרעיון מדיני, בית הספר למדע המדינה, אוניברסיטת חיפה.

עול האחריות לאנטישמיות המודרנית. ביקורת זו מתמקדת בתרומתה השלילית של הנאורות לאירועי המאה ה-20 תוך כדי המעטת החשיבות של הנאורות לעקרונות החופש החברתי והשוויון.² אבל מצד אחר, הטענה על תרומתה של הפילוסופיה הקנטיאנית לאנטישמיות עומדת בסתירה עקרונית להנחתן של תאוריות כולטות במדעי החברה, המזהות את הפילוסופיה הקנטיאנית כמסד לעקרונות המונחים דווקא ביסוד הדמוקרטיה הליברלית, המדינה הסוציאלית ועקרונות זכויות האדם.³ לעומת הסתירה הזאת, טל מבקש להצביע על תרומת הנאורות והמחשבה הקנטיאנית לתפיסת עולם פוליטית שחירות, שוויון וזכויות אדם מונחים בבסיסה לפחות מבחינה תאורטית. הסתירה מוצאת את פתרונה התאורטי בהיסטוריוגרפיה של האנטישמיות כמו שהיא מתוארת על ידי אוריאל טל; טל מתאר את האנטישמיות הגרמנית כחלק מנסיגה הרגתית מהעקרונות הקנטיאניים (ולא כביטוי של העקרונות האלה), חלק מהתפתחותה של תפיסה אונטולוגית שהושלכה אל המישור המדיני.⁴ הניסוח הזה של ההיסטוריה משתלב היטב עם התפקיד ההומניסטי המיוחס לפילוסופיה של קאנט על ידי תאוריות במדעי החברה שהוזכרו למעלה.

כחלק הראשון של המאמר אבקש להצביע בקצרה על הסתירה שאני מוצאת בין התפקיד ההיסטורי המיוחס לנאורות על ידי ההיסטוריוגרפיה שעניינה באנטישמיות, ובין התפקיד ההיסטורי החברתי המיוחס לנאורות על ידי תאוריות שמושאן הוא הדמוקרטיה. בהמשך ארחיב בעניין דרך ניתוחו של אוריאל טל את ההיסטוריה של האנטישמיות הגרמנית.

הנאורות: מסד לדמוקרטיה או מקור לאנטישמיות

זיהוי הנאורות כמקור לאנטישמיות מלווה לרוב בביקורת כוללנית, בנוסח שמיטאיני, על יסודותיה המשיחיים נוצריים של הנאורות כ"פגניות מודרנית"⁵ או כ"תאולוגיה רציונלית".⁶ בביקורת זו מופנית אצבע מאשימה בעיקר כלפי ההנחות הקנטיאניות, לעתים עד כדי הצגת ההכרחיות הטמונה במעבר מהפילוסופיה של קאנט אל הפרקטיקה האנטישמית ואף זו של הרייך השלישי. קאנט מוצג כסנדקו של אייכמן⁷ או לפחות כגילומה של האתיקה הרובספירית והדמוקרטיה הטוטליטרית.⁸ הביקורת העיקרית, שהיא כוללנית מאוד, מופנית כלפי מושג הרצון הכללי, האימפרטיב הקטגורי ויסודותיו האוניברסליים והאפריוריים. ביקורת זו אפשר למצוא גם ביתר שאת בהיסטוריוגרפיה הישראלית של האנטישמיות, ולרוב נמצא הפניות הרדיות בין הספרות שנתאר כאן.

בספרו של ליאון פוליאקוב על ההיסטוריה של האנטישמיות משנת 1985,

עד כאן ניסיתי אפוא להצביע בקצרה על התפקיד ההיסטורי המסודרי שנותנת לרציונליזם בכלל ולקאנט בפרט ההיסטוריוגרפיה שעניינה האנטישמיות. הדברים האלה רלוונטיים בוודאי גם למאמרים כמו אלה של הנה שכטר, "קאנט חופשי מכל הרייך השלישי", או זה של ישראל אלדר, "אכן כך הוליד קאנט את אייכמן".¹⁸ אבל בעוד שעמנואל קאנט, וגם האפריוריות, האוניברסליזם, השוויון והחירות האנהרטיים לציווי הקטגורי, זוכים לקיתונות של ביקורת בספרות ההיסטוריוגרפית הנזכרת, הם נתפסים על ידי תאוריות כמו אלו של יורגן הברמס, ג'ון רולס ואחרים דווקא כמסד הרעיוני לדמוקרטיה.¹⁹ האימפרטיב הקטגורי על שלושת נוסחיו אינו נתפס כהוראה טוטלית, משום שאינו קובע את העשה ולא

ערכים רומנטיים, אורגניים ואנטי רציונליים על חשבון הערכים האוניברסליים והקוסמופוליטיים של הנאורות, אומר משה צימרמן, הייתה בבחינת השתקפות דיאלקטית של המגמה האנטי ליברלית והאנטי אמנציפטורית הגרמנית, שצברה תאוצה מאז הקיסרות הווילהלמית והגיעה לשיאה בנאציזם.³¹ הדברים האלה חשובים משום שהם מאירים על האופן שבו ביקש אוריאל טל לעמוד נגד השיח הישראלי. מול השיח הזה ביקש אוריאל טל לנסח היסטוריוגרפיה חלופית, שבה לא רק יהדות גרמניה מוארת בצורה שונה; גם הערכים שזוהו עמה, ערכים אינטגרליים לנאורות, בייחוד לזו הקנטיאנית, מבוארים בדרך שונה. הדברים הבאים יוקדשו אפוא להיסטוריוגרפיה שטל ביקש לנסח.

נראה כי הדיכוטומיה המצטיירת גם בהיסטוריוגרפיה של טל אינה בין היהדות לשונאיה, המגולמים בשרשור "נאורות נצרות", אלא בין שתי תפיסות עולם, הנאורות מול שולליה: "יהודים ונוצרים" ליברלים שהחלו את דרכם על בסיס משותף מול מתנגדיהם, "יהודים ונוצרים" אשר שללו את העקרונות שעליהם התבססו הסוציאלי דמוקרטיה והליברליזם.³² ההיסטוריוגרפיה של האנטישמיות, על פי טל, אינה מתמצית אם כן בקונפליקט היהודי הנוצרי, אלא בקונפליקט בין תפיסות עולם: תפיסת עולם רציונלית תבונית לעומת תפיסת עולם רומנטית-לאומית-פסאודו-דתית; האחרונה אמנם משתמשת בתבניות נוצריות, אבל תכניה, מראה טל, אנטי נוצריים. להבדיל מהפרשנות הרווחת בהיסטוריוגרפיה של האנטישמיות, טל מפרש אותה כחלק אינהרנטי מהנסיגה ממאפייני המחשבה, המאפשרים על פי קאנט שיקול דעת מוסרי וקיומה של חברה נאורה, וכחלק מתהליך שאומצו בו רעיונות חלופיים אשר נועדו לחזק את הלאומיות הגרמנית. בכך מתחלפים אצל טל התפקידים המסורתיים של הנאורות והלאומיות בהיסטוריוגרפיה רווחת שפרסתי קודם לכן. טל אינו מחפש את התוכן הפרטיקולרי הגרמני, ואף לא את התוכן הנוצרי במתקפה על היהודים, אלא מחפש סטרוקטורה של רעיונות; הוא תר אחרי "הסטרוקטורה האוניברסלית", "צורות המחשבה", "הדגמים" ו"המסגרת המושגית" שהבנו את השקפת העולם האנטישמית.³³ אפילו את השואה הוא אינו מפרש רק כצורה של שנאת יהודים, משום ש"לא ניתן לרדד את השואה לפקטור האנטישמי".³⁴ הייתה זו הידרדרות שסללה את דרכה מאז המאה ה-19 באמצעות "מחשבה לא רציונלית", שנישאה על כנפיה של "הרומנטיקה והאורגניזם" כתבניותיה של מחשבה לא רציונלית³⁵ זו.

מחקרו ההיסטוריוגרפי של טל נותן להיסטוריוגרפיה של האנטישמיות ושל השואה את הכלים שהוא עצמו הצהיר כי הם חסרים לה – "הכלים האונטולוגיים" או "הכלים האנליטיים", המקנים לתאוריה את אופייה האוניברסלי, ושאותם הוא

תעשה הקונקרטי;²⁰ הוא נתפס כמניח את המוסר הנובע מכושרה הייחודי של התבונה להסיק מהפרטי אל הכללי. ככזה, הציווי מתיר את השיפוט המוסרי של המעשה הקונקרטי כפעילותו של הפרט.²¹ בשביל ההוגים האלה, קאנט אינו קובע אפוא את הדת, את הלאום או את הזהות ההיסטורית כאמצעי להכלה, הדרה או יצירת סולידריות. ההפך הוא הנכון. כתביו קוראים למחשבה עצמאית של הפרט ולהשתחררותו לא רק מהדת, אלא גם מדוגמות, מנוסחאות ומאמצעים אחרים המונעים את התבגרותו הפרטית ולכן גם את זו החברתית.²²

ג'ון רולס מגדיר על הבסיס הזה את הקשרים בין הפרטים בחברה דמוקרטית לא כקהילה אלא כיחסים אורחיים, שמנהגים אינם מחייבים אותם, והם יכולים להתנהל על בסיס של הבנה צורנית ומשותפת של מושג הצדק.²³ ועל בסיס דומה מגדיר גם יורגן הברמס את הדמוקרטיה כחברה שראויה להיות פלורליסטית בדעותיה ובאמונותיה, ושההיברות בין פרטיה אפשרית לא על שום התאגדותם סביב תכנים קולקטיביים הומוגניים, אלא על שום פוטנציאל כושרם התבוני.²⁴ יתר על כן, לדעת הברמס, "הצהרת זכויות האדם והאזרח" מבטאת את עקרון זכויות האדם האוניברסלי, וסעיף רביעי בעצם מבטא את עקרון הצו הקטגורי של קאנט: "חירות פוליטית היא היכולת לעשות כל אשר אינו מזיק לזולת. למימושן של הזכויות הטבעיות של כל אדם אין שום סייגים מלבד אלה הנחוצים כדי להבטיח לכל אדם אחר שימוש חופשי באותן זכויות. את הסייגים האלה מותר לקבוע רק על פי חוק".²⁵ על פי העמדות האלה, חנה ארנדט אומרת כי עקרון ההדדיות המגולם בנוסחו הראשון של הציווי, והיותו של המחוקק האדם המוסרי עצמו ולא גורם חיצוני לו, סותרים את השימוש שעשה בו אייכמן.²⁶ הוספת הנוסח ההומניסטי השני, על פיו "כל היצורים בעלי התבונה נתונים תחת החוק האומר כי כל אחד מהם חייב להתנהג עם עצמו ועם זולתו לעולם לא מנהג של אמצעי בלבד, כי אם תמיד מנהג של תכלית כשהיא לעצמה", מחזקת את טענתה של ארנדט.²⁷ אני סבורה כי הכינוי שנתן שמואל פיינר להיסטוריוגרפיה של יעקב כץ כ"שיח עוין השכלה" יכול לחול גם על ההיסטוריוגרפיה של האנטישמיות והנאורות, שממנה הרגמתי למעלה.²⁸ אפשר להבין את הביקורת ההיסטוריוגרפית על הנאורות, שאפיינה את נקודת המבט בישראל, על רקע הקונפליקט הרעיוני שבין ערכי הנאורות ובין הלאומיות. נראה שנקודת מבט ציונית לא הייתה כרוכה רק במבט ציוני לינארי על ההיסטוריה ועל ההתייחסות לשואה כשיאה של שנאת ישראל, כדברי מכמן.²⁹ אלא שנקודת מבט ציונית זו ירשה, כמו שמצביע דויד מאירס, מהאוניברסיטאות הגרמניות במאה ה-19 את הקונפליקט העקרוני שבין הרומנטיקה לנאורות, ואפשרה לזו הראשונה לכזו על חשבון השנייה.³⁰ צמיחת הלאומיות היהודית כקטגוריה חדשה של "היפר אמנציפציה", שהעדיפה

העולמות, המגולמת במעבר מ"גישה עיונית" לגישה אנתרופולוגית, היסטורית פרוזיטיביסטית.⁴² "ככל שהתודות האלה התפתחו בתקופה שבין ה'דייך השני' ל'דייך השלישי'", טל אומר, "כן הלכה גם ונתגבשה הקטגוריה האונטולוגית והבסיסית בהשקפת עולם זו. קטגוריה זו הייתה אותו פנומן אשר נתגבש תודות לשמיטת כל מערכת מושגית אפריורית, בין אם היא מתחום התאולוגיה ובין אם היא מתחום העיון התבוני הביקורתי [...] ו[ובניגוד מפורש למבנה הקטגורי שהיה רווח עדיין במחשבה הגרמנית עד ראשית המאה ה-20]."⁴³

הן באנטישמיות והן בנאציזם מתקיים מבנה אונטולוגי דומה, המבסס את ההוויה הנורמטיבית על הטבע של הדם. "האנטישמיות המודרנית כתורת גזע משנות ה-70 של המאה ה-19 סיפקה את המסגרת ההיסטורית להתפתחות זו", לדברי טל.⁴⁴ הדם היה אצלה לקטגוריה אונטולוגית, ששימשה כנימוק מרכזי במדיניות ההשמדה הטוטלית של היהודים. בצורת מחשבה זו, סבור טל, מבוטל הרואליזם הקנטיאני שבין ההכרה והמוכר ובה המצוי מורה על הראוי. האיחוד הזה, על פי טל, יוצר זהות אונטולוגית מוחלטת בין התאולוגיה לפוליטיקה, בין המטאפיזי לפיזי, בין האסכטולוגי לפוליטי, בין הפרטי לכללי, בין רשות היחיד לרשות הרבים ובין החברה להמדינה.⁴⁵ טל קובע כי מנסחי תורות הגזע המשיכו את המבנה האונטולוגי הזה באמצעות ביקורת הרציונליזם, ההומניזם והמונותואיזם. אבל ביקורת זו, הוא מראה, נתרמה לא רק על ידי אנטישמנים, אלא גם על ידי הוגים שהניחו אבני דרך בפילוסופיה המערבית. ניטשה הוא דוגמה לאמור, במיוחד בעקבות הכרזתו כי אין בהיסטוריה דבר פרט למלחמה בין אין ספור אינטרסים, וכי הרעיונות אינם אלא תשובות רפות ויגעות לצורכי הקיום הבהמיים של האדם.⁴⁶ הגל הוא דוגמה נוספת, בביטולו של הניגודים בין אידיאה למציאות, בין צורה לחומר, וגם בין המצוי לראוי ובין המציאות הקונקרטית ובין האידיאל.⁴⁷

טל משלים את הביקורת שלו עם הניתוח של האמנה החברתית. האמנה החברתית קובעת את היחסים הפוליטיים בתוך המדינה באופן שוויוני, ובלא קשר למוצאם ההיסטורי של הפרטים: לא העבר ההיסטורי התרבותי והדתי וגם לא זה הביולוגי. קאנט אימץ את האמנה החברתית בנוסחה הלוקיאני כמתכון המאפשר את קיומם של יחסים אזרחיים תקינים, כלומר יחסים פורמליים, שוויוניים, שאינם תלויים במוצאו של הפרט במדינה. אבל התקופה שבין סוף המאה ה-19 לתחילת המאה ה-20 מתוארת על ידי טל כנסיגה תמידית מההגדרה הפורמלית הזאת והחלפתה בהגדרות רומנטיות, המזהות את הקשרים בין הפרטים בישות מדינית כהיסטוריים, תרבותיים ורוחניים, אלה הטוענות לרוח העם (Volksgeist), נשמת העם (Volksseele), אחדות הנשמה (Einheit des Geistes), מהות העם (Volkswesen),

הסיק מהמקרה הגרמני.³⁶ הכלים האלה הם שמאפשרים לטל לדרוש את חקר השואה "לא כעוד פרק בהיסטוריה היהודית, אלא כפרק בהיסטוריה של הציוויליזציה אשר משתקפת בהיסטוריה היהודית".³⁷ "הכלים המבניים האוניברסליים" או "הסטרוקטורה האוניברסלית" הם המשותפים להיסטוריה הכללית ולהיסטוריה של עם ישראל, והם המאפשרים, על פי טל, להחזיר את ההיסטוריוגרפיה היהודית ממה שהוא מכנה "נכר", או "גלות היסטוריוגרפית", שלדבריו היא אינה אלא "נכר מן האנושות".³⁸

האוטונומיה של התבונה והאמנה החברתית

את ה"התפתחות העיונית הלוגית", שאפשרה את הפעלת האנטישמיות המודרנית, טל מנתח לנוכח הנסיגה מהעיון הקנטיאני, שביקש את חירותו ואת שוויונו של האדם. מכתביו של טל אפשר להצביע מצד אחד על החשיבות שהוא מייחס למאפייני העיון הזה, ומצד אחר על משמעות הנסיגה ממנו. אדגים כאן שתי הנחות קנטיאניות עיוניות, שהנסיגה מהן אפשרה על פי טל את צידוק האנטישמיות ומהלכיה. במישור האפיסטמולוגי מדובר בהגדרת האוטונומיה של התבונה, ובמישור החברתי – ביחסים הפוליטיים המעוגנים באמנה החברתית.

הנאורות אפשרית אצל קאנט באמצעות תבונתו האינדיווידואלית של האדם, והיא מוגדרת כאפריורית, אוטונומית ואוניברסלית; הפוטנציאל שלה הוא אוניברסלי בקרב כל בעלי התבונה, והוא נובע מכושרה האפריורי, שאפשרי רק כשהיא אוטונומית. אוטונומיות זו אפשרית על ידי חירות התבונה משיקולים שמוסקים מהעולם הניסיוני, בכלל זה סיבות פסיקליות וחוקי הטבע, ועל ידי אי תלותה בעולם החושים, הפיתויים, התועלת והתולדות של המעשה.³⁹ בכלל זה כולל קאנט את הפסיכולוגיה הניסיונית וקובע כי "עקרונות ניסיוניים פסולים מלבסס עליהם חוקים מוסריים".⁴⁰

הבחנה זו בין עולם החושים לעולם התבונה היא בעצם הבחנה בין הוויית המצוי ובין הוויית הראוי, והיא מקבלת ביטוי גם בפרשנותו של הרמן כהן לעמנואל קאנט. על פי תפיסה זו, את המצוי מכיר המדע, את הרצוי ואת הראוי מכירה התבונה, ואת זו האחרונה יש להבין בקטגוריות אחרות מאלה של הטבע המצוי.⁴¹ על פי פרשנותו של כהן לקאנט, גם טל מבחין ככה ההשכלה בין שתי ההוויות, זו של המצוי וזו של הראוי. אבל להנחתי, כמו אצל כהן, גם אצל טל אין זו התכחות למטריאליזם, אלא התנגדות לזיהוי כעיקרון שמתוכו יש לגזור את עולמו הראוי של האדם. טל מתאר את הניסיון התאורטי להקיש על עולמו הנורמטיבי של האדם מההוויה המצויה כנסיגה מתמדת מההבחנה שבין שני

שורשי העם (Urvolk), או לקשרים היסטוריים ביולוגיים כגון Blutbeziehung או Blutmässig. על הבסיס הזה היה אפשר להדיר את היהודים.

נקודה אחרונה זו חשובה לדיוננו. אראה כאן כיצד מצביע טל על האופן שבו הטענה לקשרים היסטוריים דחקה והלכה מאז המאה ה-19 את ההגדרה הפורמלית של האמנה החברתית, ועמה גם את השתייכותם של היהודים מהחברה הגרמנית, לאחר שכבר קיבלו שוויון זכויות מלא בגרמניה. המגמה הפוליטית הכוללת, שטל מצביע כי בשמה נשללו היחסים הפורמליים המעוגנים בהנחות הכלליות של האמנה החברתית, היא מגמת הלאומיות. טל מראה שלשם צידוקה האקסקלוסיבי נעשה שימוש בתבניות פסאודו דתיות. השימוש בתבניות דתיות לשם השגת מטרת פוליטיות, כלומר הדת הפוליטית או התאולוגיה הפוליטית, הוא האמצעי הסטרוקטורלי, המגלם גם את שלילת הדואליזם הקנטיאני ואת שלילת האמנה החברתית.⁴⁸

האדרת הלאום באמצעות הדת הפוליטית

מחקרו על האנטישמיות הגרמנית המודרנית של טל מאשש את התזה המרכזית בעבודתו של סאלו בארון (1947, 1967) *Modern Nationalism and Religion*, על פיה, תולדות הלאומיות ותולדות הדת הן היסטוריה אחת משולבת גם בעת החדשה.⁴⁹ הדת היהודי, על פי טל, התבססה על "האקסקלוסיביות המעוגנת בלאומיות הגרמנית". אקסקלוסיביות זו הושגה על ידי השתייכות לקולקטיב היסטורי, המוגדר באמצעות התרבות ו/או הדת ו/או הגזע.⁵⁰ הסיבה שבגללה נתפסה הנאורות כאויבתה של לאומיות גרמנית זו נובעת מעקרון ה"אמנה החברתית" האינהרנטי לנאורות, ושכאמור אינו מאפשר לתת עדיפות לקולקטיב מסוים על שום הגדרתו ההיסטורית, שכן ההשתייכות לישות מדינית אמורה להיות שוויונית.⁵¹ על כן, המורשת ההיסטורית הנוצרית "הועמדה גם כתריס בפני כוחות השמאל ושאר כוחות ובכללם היהודים". אלה כמו אלה, אומר טל, "עשויים היו לפגום באופי הנוצרי של החברה, או במה שכונה "אחידות הרוח של האומה הגרמנית המתחדשת".⁵² ההיסטוריוגרפיה של טל מראה כי התבנית הפסאודו דתית שימשה את הפלגים הפוליטיים בגרמניה בניסיונם להאדיר את הלאומיות הגרמנית, ולא שימשה רק את האנטישמים המוצהרים.

דריסת הרגל שניתנה לדת בפוליטיקה באה לידי ביטוי בהגדרת הלאומיות הגרמנית על ידי שמרנים, אבל גם על ידי הליברלים הלאומיים ואף הפרוגרסיביים. לדברי טל, הם ראו "במורשת ההיסטורית הנוצרית את המקור לאידאולוגיה הלאומית של הקיסרות הגרמנית".⁵³ אף שטל עדיין לא משתמש במושג

"תאולוגיה פוליטית" או "דת פוליטית" כמושגים מכוננים בספרו יהדות ונצרות, שעניינו במחצית השנייה של המאה ה-19, טל מצביע על השימוש שהחוגים האלה עשו בתבניות דתיות למטרות פוליטיות; מהתאולוגיה נמצא הצידוק למדינת הלאום, שהוגדרה "מדינה נוצרית" על ידי השמרנים הפרוטסטנטים, וממנה מצאו גם הליברלים מחוגי ה-Christliche Welt את הצידוק ל"נצרות טוטלית"; למרות התנגדותם של האחרונים לסמכות הכמורה, הם הלכו ודרשו את השתלטותו של מובן נוצרי על חיי האזרח, ובפרט על החינוך, וכמו השמרנים ראו גם הם בחינוך אמצעי "לעיצוב נוצרי של האופי" (Christliche Charakterbildung).⁵⁴ השמרנים דרשו "מדינה נוצרית" תחת סמכות כנסייתית, והליברלים דרשו אדם, חברה ותרבות נוצריים; אלה ואלה השתמשו בממד סאקרלי למטרות חילוניות. הראשונים דרשו לחזק כוחה של הכנסייה האורתודוקסית מול המדינה, והאחרונים דרשו להשליט את הנצרות כתרכובת חיוני מרכזי מצד המדינה. על בסיס המגדיר הפוליטי הנוצרי הזה שינו השמרנים את מושג "הכנסייה הנוצרית" והתאימו אותו למציאות המודרנית, אבל הנוסטלגיה הרומנטית לחברה נוצרית אורגנית, שאין בה דריסת רגל ליסודות זרים, נותרה בעינה. הליברלים התקרבו מצדם אל השמרנים כשמיתנו את התנגדותם למושג ה"מדינה הנוצרית" ולהפרדת הכנסייה מ המדינה.⁵⁵

אם כך, מסוף המאה ה-19 השתמשו ליברלים ושמרנים כאחד בדת להגדרת לאומיותם. אבל הליברלים תרמו את חלקם לא רק בעירוב העולמות, זה הדתי וזה הפוליטי, אלא בחיפושם אחר התוקף המדעי לטיבה המוסרי העדיף של הנצרות על זה של היהדות. בכך הם תרמו למגמה המשליכה מהעולם המוחשי על זה המוסרי (תהליך מקביל בא לידי ביטוי אצל היהודים הליברלים). טל מתאר את הניסיון התאורטי הזה כחלק מהמעבר מהגישה העיונית של הרמן כהן אל הגישה ההיסטורית-אנתרופולוגית-פוזיטיביסטית. הראשונה, ששיאה באסכולה המרבורגית של הרמן כהן, הקצינה את ההבחנה הקנטיאנית בין עולם החושים לעולם התבונה, ודרשה להכפיף את התבונה לריבונות התבונה הלוגית המתמטית. בכך, לדעת טל, גרמה הנאו קנטיאניות לריאקציה וחזיקה את הגישה ההיסטורית בקרב יהודים ונוצרים, שדרשו לשפוט ולקבוע מהמצוי ההיסטורי, האנתרופולוגי והפילולוגי את הטוב הנוכחי.⁵⁶ בקרב היהודים והנוצרים שררה אכזבה מחוסר היכולת הנאו-קנטיאנית לספק תשובות לבעיות מוחשיות, ואכזבה הדדית, אלה מאלה; היהודים, על שום תביעת הנוצרים כי יוותרו על ייחודם וייטמעו לחלוטין בלאומיות הגרמנית, והנוצרים על שום סידובם של היהודים להתמוזג אל תוך החברה הגרמנית ולוותר על הייחוד הזה, גרמה לכל אחת מהקבוצות לחפש דרך לרומם ולהצדיק את דרכה וטיבה העדיפים באמצעות

העיון ההיסטוריו-אנתרופולוגי-פילולוגי. טל פורס לכל אורך הפרק "ניגוד מתוך שותפות" בספרו יהדות ונצרות את האופן שבו שני הצדדים, יהודים כנוצרים, השתמשו בסגנון תוקפני ומתנצח לשם השגת מטרה משותפת: ליכוד פוליטי של שורותיהם והגדרת זהותם העצמית והייחודית.⁵⁷

מכאן, אומר טל, המתח בין הליברלים היהודים והנוצרים במחצית השנייה של המאה ה-19 לא נבע מהשנאה ליהודים, הולזל בהם או האנטישמיות. המתח הזה קרה על רקע הטרנספורמציה, ההדרית, מעוגנה של התפישה הקנטיאנית. אצל הליברלים, טל מצביע על דו-ערכיות האינהרנטית לתפיסתם; על תהליך המבטא את האופן שבו החליף ערך האחדות הלאומית (Einheit) את ערך החירות (Freiheit) ואת ההנחה המעוגנת באמנה החברתית, המדגישה את חירות הפרט גם להגדרה ולמצפון אינדיווידואלי. משמעות הדבר היא, כי החירות האזרחית להגדרה עצמית אינדיווידואלית הומרה בהגדרה המעגנת את זהות הפרט בזהות קולקטיבית היסטורית רוחנית, תרבותית ו/או דתית, זהות הכולעת את מגדירי האינדיווידואלים.⁵⁸

קודם שנבלע עיקרון החירות, מצביע טל, הוא שימש מעין בסיס שעליו נשענה התנגדותם של הליברלים היהודים והנוצרים לניסיונות הררת היהודים על ידי השמרנים. על בסיס העיקרון הזה הם נאבקו נגד הרלטיביזם, נגד הדרוויניזם ונגד היאוש מההומניזם, ועל הבסיס הזה גם הוקמה, למשל, הליגה נגד האנטישמיות בשנת 1891-1892.⁵⁹ אבל את החירות החליפה בהדרגה הקונפורמיות הדתית הלאומית, שטענה לזכות "האטוריטה של הנורמטיבי", של "אחדות הרוח הגרמנית" ושל "האחידות התרבותית". אלה הוכתבו באופן אחיד על ידי ההגדרות הנוצריות.⁶⁰ נוצרה קונפורמיות נוצרית לאומית, והיא זו שהייתה לנורמה השלטת במקום הפלורליזם האינהרנטי לליברליזם ולהנחת האמנה החברתית. היא שהייתה לסמל מפתח של איכות, סמל שלכאורה דרש את טובת הציבור, רוחותו, ניצחונו, כוחו ואחידותו הרוחנית והקהילתית. על הבסיס הזה, לדעת טל, פגשו הליברלים הנוצרים את השמרנים והאנטישמנים, וזו הדרך שבה היו הליברלים מתנועה לליברלית לתנועה שמרנית.⁶¹

עד כאן דנו ביסודות הלאומיים הדתיים שהיו משותפים לליברלים ולשמרנים, וברוך שבה שימשה הדת את מטרתיהם הלאומיות של שני הפלגים שהתקרבו לאיטם. לקראת סוף המאה ה-19, מראה טל, הייתה גדולתה של הזהות הקולקטיבית הלאומית גם למטרה המשותפת של ה"אנטישמיות הנוצרית" – שמוצאה בפלג השמרני – ושל "האנטישמיות האנטי נוצרית". ביטויים פומביים מפורשים של המפלגות השמרניות (הפרוטסטנטיות והקתוליות) נגד האופי הלא נוצרי או האנטי נוצרי של האנטישמיות המודרנית, שקולותיה התחזקו מאז שנות ה-70 של המאה

ה-19, נבעו משיקולים פוליטיים, מאינטרסים כלכליים ומפלגתיים ששאפו לטפח אנטישמיות נוצרית ומסורת נוצרית לאומית. האנטישמיות האנטי נוצרית, על פי טל, לא קיבלה עד לאחר מלחמת העולם הראשונה את תמיכת הציבור, לכן ביקשו המפלגות האנטישמיות הנוצריות להיבדל מהן כלפי חוץ. אבל בניגוד להצהרות הפומביות, במציאות היום יומית ובמערכות הכחירות התפתח שיתוף פעולה ניכר בין השמרנים לאנטישמנים האנטי נוצרים.⁶² זאת הסיבה, על פי טל, שבגללה "הטרמינולוגיה הדתית לאומית" של האנטישמי שטוקר הייתה דווקא "מקור יניקה רעיוני ודרבון ציבורי בהתפתחות האנטישמיות הגזענית, לרבות האנטישמיות האנטי נוצרית".⁶³ הממד שנוסף לאנטישמיות האנטי נוצרית, מראה טל, הוא הממד הדרוויניסטי, שהקנה צידוק נוסף להאדרת הלאום והעדפתו על פני המיעוט היהודי.

האדרת הלאום באמצעות הדרוויניזם

בכתביו של טל מוצגת הזהות הלאומית הקולקטיבית כמרוממת את זהותו של הפרט. ההגדרה הזאת הייתה תקפה לטווח הרחב של התופעות הרלוונטיות. כך, למשל, היא חלה על התפיסה הדתית או הגזעית של שטוקר, כבני חוגו ה"נוצרי סוציאלי" (Christlich-Sozial). שטוקר ניסה להגשים את אידאל הלאומיות הנוצרית הגרמנית בעזרת המסורת הנוצרית המושרשת בעם. לשם כך הוא הצהיר כי "מדינת הלאום הגרמנית" היא יורשתו של ישראל שבגוף, וכי העם הגרמני הוא "עם הבחירה" (Gottesvolk).⁶⁴ בה במידה היא חלה על התפיסה של צ'מברלין, שבמרכז תורת הגזע שלו "עמדה השאיפה להתעלות האדם הגרמני, הלאום הגרמני והמדינה הגרמנית לדרגת ממלכה אדירה של בני הגזע הארי העליון", "והנושא של הגזע הוא הלאום".⁶⁵

אך לא רק צורת המחשבה הפוליטית המדינית, זו של האמנה החברתית, נשללה על ידי צ'מברלין ואנשי תורות הגזע האחרים, אלא גם זו האונטולוגית, שעל פיה אל לשיקול התבוני להיגזר מהעולם הניסיוני. צ'מברלין, אומר טל, הציע לוואקום – שנוצר בעקבות הביקורת על קאנט והיעדרה של ההתמודדות מצד הנאו-קנטיאנים עם ביקורת זו – את החלופה: עולם התופעות מלמד על טבעו הקוגניטיבי של האדם.⁶⁶ טל מצביע על האופן שבו צ'מברלין מסיק את מסקנותיו על טבעו המוסרי הראוי של האדם על ידי דרוקציה מעולם הטבע ובעלי החיים. שכן צ'מברלין לא רק שלל את "הרציונליזם" על שום היותו קר ומלאכותי, אלא אף שלל את עצם העיון הרציונלי על ידי האיחוד שיצר בין התופעה האמפירית ובין האדם. כאן נעוצה הפיכת האדם לתופעה אמפירית כשלעצמה; הוא אינו

מכאן הכינוי שנותן טל לאנטישמיות המודרנית כ"אנטישמיות נוצרית ואנטי נוצרית". המושג הזה אינו מצביע רק על שני המחנות שהתקיימו בגרמניה מאז סוף המאה ה-19, אלא על אופייה הרואלי של האנטישמיות המודרנית עצמה: היא ארוזה הייתה במה שטל מכנה "תבניות נוצריות", אבל תכניה היו אנטי נוצריים, פסאודו דתיים ופגניים.⁷³ צורתה הנוצרית המוכרת הקלה על הפנייה אל העם, אבל תכניה שללו למעשה את הנחות היסוד של המורשת הנוצרית, אבל גם את מורשת הנאורות.⁷⁴ כך, למשל, נשארה דמות השליח, אבל זהותו הוחלפה.⁷⁵ התבניות ומקצבי התפילה המלווים את טקס ההטבלה ואת תפילת הפטר נוסטר נשארו בעינם, אבל תכניהם הוחלפו, ובאופן דומה הוחלפו משמעותם של מושגים כגון החטא והגאולה, העם הנבחר והאינקרנציה.⁷⁶

במחקרו מראה טל כיצד שללה האנטישמיות האנטי נוצרית את ההנחות הקנטיאניות שבהן אנו דנים בעבודה זו, וגם את ההנחות המשותפות לדתות המונותאיסטיות, באמצעות צורות מחשבה חלופיות שאפשרו את הרס הראשונות; טל מראה כי הנאציזם ביטא את שיא התופעה, משום שהוא לא רק שלל את התבונה, אלא גם יישם במרחב הפוליטי את חלופתה. ההיקש הדטרמיניסטי מהוויית הטבע אל ההווייה הקוגניטיבית, שאת שיאו ביטאו אנשי תורות הגזע, אפשר על פי טל את בריחת האינדיווידואל מהאחריות על הכרעותיו ומעשיו, וסתר לא רק את עקרון התבונה האוטונומית של קאנט, אלא גם את העיקרון המשותף לדתות המונותאיסטיות.⁷⁷ מקומה של האחריות האישית, כעיקרון המשותף לדתות המונותאיסטיות ולהנחות הקנטיאניות, מחוזק על ידי טל גם באמצעות השקפתו ההומניסטית של אלברט איינשטיין. טל מראה כי איינשטיין זיהה את אחריותו העצמית של הפרט כמשותפת למורשת הקלסיום של התרבות המערבית, מורשת הנביאים וההומניזם ומורשת היהדות והנצרות המופשטות מצורתן הדתית: "מכל התופעות בעולם האמפירי, איינשטיין אומר, 'רק הוא (האדם) בעל מעמד של סובייקט, רק הוא בעל תבונה, אשר מעצם טבעו מסוגל להכרה, להכרה מדעת, להכרה עצמית, לביקורת עצמית, לריסון עצמי, ולכן גם לאחריות מוסרית'".⁷⁸ אי אפשר, ממשיך טל בכיארורו לאיינשטיין, שהכללים הכרוכים בתשובה מוסרית יעמדו על יסוד מדעי אמפירי. היסוד המוסרי ייקבע רק על ידי האוטונומיה המוסרית של האדם לאור מחשבה חופשית.⁷⁹ התנסויות חושיות כשלעצמן, אומר איינשטיין במכתבו לארנסט ב. זייטלר, לא יוכלו ליצור מסגרת הכרתית נאותה למוסר חברתי, לזכויות אדם או לערכי היהדות.⁸⁰ "ייחודו של האדם הוא בכך שתלותו בחברה אינה סבילה או מכנית. אמנם התורשה והמצב הביולוגי, וכן הסביבה התרבותית, כל אלה קובעים את חייו, אלא שיחד עם זאת, ייחודו של האדם נעוץ בכך שבכוח 'החשיבה המודעת', 'בני האדם אינם נידונים [...] להשמיד זה את זה או להיות תלויים בגורל אכזרי, יציר כפיהם'".⁸¹

"תופעה עקרונית הקורמת לאמפיריות ומאפשרת אותה".⁶⁷ כך, למשל, טל מצטט מצ'מברלין:

הטבע מלמד על כך [...] שלא השויון הוא המאפיין את טיבם של הגזעים ושל בני אדם בחינת בני גזעים אלה, כי אם האי שוויון. האי שוויון הוא הבסיס לקיום המין האנושי. האי שוויון הזה בצורות החיצוניות של בני הגזעים הוא בעת ובעונה אחת גם עדות לאי שוויון בתכונות מוסריות, ולכן גם בערכם הסגולי של המינים הגזעיים ושל הפרטים כמינים אלה, כלומר של נושאי התכונות הללו. על כך מלמדים בעלי החיים כגון סוסים וכלבים.⁶⁸

צ'מברלין הוא דוגמה מורכבת להוכחת היסודות האנטי קנטיאנים המונחים ביסוד האנטישמיות. טל מתבסס בכתביו על חיבורו של צ'מברלין יסודות המאה ה-19 אבל באמתחתו התאורטית של צ'מברלין משנת 1905 גם שני כרכים עבי כרס, הנשאים את שמו של קאנט, ואלה אינם מוזכרים בכתביו המודפסים של טל.⁶⁹ הספר הזה של צ'מברלין היה עשוי להפריך את ההנחה של טל בדבר היסודות האנטי קנטיאנים של האנטישמיות. אמנם עיון בספר מצביע כי תפיסתו של צ'מברלין את קאנט סותרת את ההבחנה הקנטיאנית בין עולם התופעות לעולם המידות. אבל עדיין ראוי לציין כי עשרת מאות העמודים שצ'מברלין הקדיש בספרו לקאנט עדיין לא קיבלו התייחסות ישירה מצדה של דיסציפלינה כלשהי, לרבות זו הפילוסופית. נראה כי יש מקום לקרוא לקולן של התאוריות ההומניסטיות, המייחסות את הדמוקרטיה הליברלית והסוציאליטית לקאנט, להתמודד עם השימוש הזה בקאנט כיסודה של אידאולוגיה העומדת מנגד להן.⁷⁰

מכל מקום, אוריאל טל מציין במחקרו כי עקרון האמנה החברתית נשלל בשם הלאומיות הגרמנית, גם אם באופן פשטני, כבר בתחילת המאה ה-19 על ידי התנועות השמרניות ועל ידי תנועות הסטודנטים. מדבריהן טל בוחר לצטט לא את הטענות הנוצריות בנגות היהודי, אלא את טענותיהן בשם הלאומיות הגרמנית נגד "הרציונליזם" ו"הרציונליסטיים", "נגד תנועת ההשכלה ונגד היהדות אשר זוהתה אתה", "נגד האינדיווידואליזם" "נגד הזרמים, (ו)נגד האמנה החברתית", "נגד ההסכמה הכללית" ו"נגד הזכויות הטבעיות", "נגד זכותו של כל זר, כל בן עם אחר, כל נוכרי וכמובן כל יהודי".⁷¹ ההתקפה על היהודי הייתה חלק אינהרנטי למתקפה של האנטישמיות הנוצרית השמרנית והאנטי נוצרית על הגורמים, שלא התנו את השתייכותו הלאומית של הפרט בוהותו ההיסטורית התרבותית, הדתית, הרוחנית או הגזעית. על שום כך, מראה טל, הותקפו גם הליברלים והמנצ'סטריסטים, השמאל והסוציאלי דמוקרטיה.⁷² גם האנטישמיות המודרנית השתמשה בתבניות נוצריות לשם שלילת ערכי הנאורות והאדרת הלאומיות באמצעות הגזע, אבל התבניות הנוצריות האלה לא נשאו תכנים נוצריים, אלא דווקא אנטי נוצריים.

כחלק מביקורת המונותאיזם והאנטיכריסט הניטשאני, טוען טל, בוקרו גם העקרונות המשותפים לנאורות ולמונותאיזם בדבר ערכם הסגולי השווה של בני האדם.⁸² ההנחות העיוניות האלה הוצגו כמורשות זרות, המתכחשות ליצרו ולטבעו של האדם וכמגולמות בדמות ישו הצלוב, שמסר דמותו הועמד בניגוד לוויטליות של דיוניסוס ובניגוד לעוצמת ה"אדם העליון" של ניטשה, "האדם הגאוני" של פייכטה ו"האני הטוטלי" של שלגל.⁸³

בדמות האדם העליון הזה הודגשו מקודמותיה הקמאיים של אישיות האדם הגרמני, המשוחררת ממאפייני הנאורות והמונותאיזם, שאת אוסף תיאורם, כמו שטל מביא בכתביו, אבקש להדגים כאן. התיאור הזה פורט לתכונות קונקרטיים את ההתנגדות להנחה הקנטיאנית השותפה, על פי טל, למונותאיזם, וששיא שלילתה בא לידי ביטוי באידאולוגיה של האנטישמיות המודרנית והנאציזם: שלילה זו, לדעת טל, יצאה נגד העדפת הרוחניות על פני גשמיות, המצפון על פני (ה)יצר, ההפשטה על פני המוחשיות, האינטלקט הצרופ על פני החיוניות הטבעית, העיון התבוני על פני הגירוי החושי והחשיבה המושגית על פני התחושה האינסטינקטיבית. שלילה זו הציבה את דמותו של האדם העליון כפסוד מרגשות אשמה ומביקורת עצמית, ונגדו את התכונות הרכרוכיות, שזוהו עם המורשות היודו נוצריות: את רגש האשמה ואת מוסר הכליות התמידי, הסיגוף העצמי, ההתאפקות, ההבלגה, הרחמנות והסלחנות, ניהום העלובים, האהבה הנוצרית, ההתבטלות העצמית, ריסון המידות, חולשת האונים, הריחוק מהעולם המוחשי וההיכלאות במוסריות אוררית ומופשטת. נגד אלה הועמדה העוצמה הפיסית, הטבעית והקמאית, ההתמוגגות עם כוחות הטבע וניצחון החזק והבריא.⁸⁴ ניסוחן התאורטי של התכונות האלה התבטא בדרוויניזם החברתי נוסח ארנסט הקל (Haeckel), שהכריז כי מלחמת הקיום היא מטרה כשעצמה ותמצית ההיסטוריה. לא בכדי אומצה תאוריה זו על ידי מנסח "הקטכיזם האנטישמי", תאודור פריטש. מגמה זו התגבשה בימי הרייך השני והשלישי כקטגוריה אונטולוגית, שבאופן פנימי לה הובילה להרס החיץ שבין ההכרה למוכר, בין הסמל למסומל ובין העיון למעשה.⁸⁵ עם מגמה זו לא הצליחו המורשת הליברלית, היהדות והנצרות להתמודד.⁸⁶

סיכום

מתוך פרשנותו לאנטישמיות הגרמנית ביקש טל לתאר את האונטולוגיה שהצדיקה את ניסיונות הפגיעה ביהודים מאז המאה ה-19 ואת ניסיון חיסולם על ידי הנאציזם. מנקודת מבט זו הוא גזר תאוריה אוניברסלית, שתאפשר לבאר

צורות מחשבה המצדיקות שמד "נגד עמים, תרבויות ודתות שונות".⁸⁷ פרשנותו של טל מערערת את התפקיד ההיסטורי המיוחס לנאורות הקנטיאנית את היותה בסיס לאנטישמיות על ידי משנות היסטוריוגרפיות רווחות, ובו בזמן מחזקת את התפקיד ההיסטורי החברתי, המיוחס לפילוסופיה של קאנט באמצעות התאוריות המזהות אותה כמסד רעיוני לחברות ליברליות ודמוקרטיות. נראה כי אוריאל טל מחזק את מסקנתו של יורגן הברמס, כי אף ש"פרויקט הנאורות עדיין לא הושלם", אין לוותר על המודרניות ועל הפרויקט שלה כעניין אבוד, או לשלול אותם כמו ששללו פרויקטים אחרים בהיסטוריה.⁸⁸

טל אינו רק מצביע על האופן שבו הפשיזם והנאציזם עומד מול ונגד הנאורות, כמו שעשו אחרים.⁸⁹ הוא מצביע ומפרט כיצד לא רק האידאולוגיות הפשיסטיות לגווניהן שוללות את הנאורות, אלא גם כיצד המפרט האנטישמי ושליט האחר באשר הוא שוללים את ההנחות האונטולוגיות של הנאורות הקנטיאנית, המאפשרות את קיומה של חברה דמוקרטית ליברלית. חברה כזאת אינה מעוגנת רק בהנחות אונטולוגיות המקנות לה את אופייה "הלא שלם", ושמתוכן צמחו באופן דיאלקטי הרומנטיקה, המיתוס החלופי או המרקזי דה סאד, אלא גם מעוגנת בהנחות השוללות אפריורית את שלילת האחר. על שום כך, כמו שמוכח מכתבי טל, שללה האנטישמיות המודרנית את ההנחות האלה. התאוריה של טל מעשרה אפוא את התאוריות הקיימות באמצעות סינתזה תאורטית, המצביעה על האופן שבו שימשו דפוסים פסאודו דתיים לצירוקה של לאומיות אקסקלוסיבית ורומנטית, אשר שמשה את שלילת הנאורות ואת הצדקתה של האנטישמיות.

זאת ועוד: לתרומתו התאורטית של טל יש להוסיף את תרומתו הייחודית גם לשיח הישראלי, שרוב חוקריו עד שנות ה-80 נטו לגישה ההפוכה, שכרכה את הנאורות עם האנטישמיות. אמנם אפשר לטעון נגד המתודה של טל כי היא זנחה את ההיבט החברתי הכלכלי כגורם סיבתי. אלא שטל בעצם לא ביטל את ההיבט הזה, אלא בחר להתמקד במגדירים האימננטיים שאפשרו את המחשבה האנטישמית, ולא בהוויה (הכלכלית) המשרתת את המחשבה הזאת. לפיכך, טל גם לא בחר להתמקד בגורמים האסטרטגיים שיצרו את הרומנטיקה הגרמנית כריאקציה לאימפריאליזם ולכיבוש הצרפתי, אשר לכאורה דיבר בשם הנאורות, אלא להתרכז במגדירים האונטולוגיים של ריאקציה זו. על בסיס מחקרו ההיסטורי של טל אפשר לשזור את המגדירים האונטולוגיים של האנטישמיות, שיאפשרו לזהותה כתופעה בעלת פוטנציאל החורג מהמציאות ההיסטורית הקשורה ביחסי היהודים והנוצרים, כתופעה שבהכרח מצביעה על קונפליקט בין שתי תפיסות עולם. לא כקונפליקט בין תפיסת עולם יהודית לעומת נוצרית, אלא כקונפליקט בין שתי תפיסות עולם. האחת טוענת לפוטנציאל אחריותו האוטונומית של

5. זהו חלק אינהרנטי לספרו של פיטר גיי: Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation, The Rise of Modern Paganism, Vol. I.*, New York: SUNY 1968
6. "rational theology". ראו: Jacob Katz, *Jewish Emancipation and self-Emancipation*, Philadelphia 1986, pp. 22-23
7. ישראל אלדר, "אכן כך הוליד קאנט את אייכמן", הגיונות ישראל, תל אביב 1980.
8. על האימפרטיב הקטגורי כביטוי לאתיקה הרובספיירית ראו: יעקב טלמון, רומנטיקה וחרד, תל אביב: עם עובד 1973, עמ' 84.
9. Leon Poliakov, *The History of Anti-Semitism, Vol. 3*, London 1966, 1985, 6, p. 176, Vol. 4, p. 158
10. Poliakov, *The History of Anti-Semitism, Vol. 4*, p. 160
11. על הנאורות כקולקטיב הומוגני ראו: Gay, *The Enlightenment*, 3-4. על תפיסתם הפוליטית האחידה ראו: שם, כרך 2, עמ' 39. על תפיסתם האחידה בגנות היהדות ראו: שם, כרך 1, עמ' 93.
12. Jacob Talmon, *The Myth of the Nation and Vision of Revolution*, Tel Aviv: Am Oved 1981, 650; Jacob Talmon, *Totalitarian Democracy*, London 1961, pp. 149, 250
13. שם, עמ' 84, 176.
14. שם, עמ' 84, 154, "Jacobin type of morality"
15. Katz, *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*, pp. 22-23. עוד על ההיבט התאולוגי של הרציונליזם אצל יעקב כץ, ראו: Jacob Katz, *From Prejudice to Destruction*, Cambridge, MA 1980, pp. 41, 50-51, 55, 66, 77-80. ובעיקר הפרק השני: "Philosophy: The Heir of Theology". בספרות זו מפנה יעקב כץ אל פיטר גיי הנזכר למעלה.
16. יעקב כץ, "קאנט והיהדות", חרביץ: רבעון למדעי היהדות, כרך 41, תשל"ב, עמ' 227-225.
17. Adam Sutcliffe, *Judaism and Enlightenment*, Cambridge UK 2003, 3, p. 212. הלה מפנה אל: Arthur Hertzberg, *The French Enlightenment and the Jews*, New York: Knopf 1968; Katz, *From Prejudice to Destruction*; Gay, *The Enlightenment: An Interpretation*
18. חנה שכטר, "קאנט, חופש מכל, הרייך השלישי", מאזינים, כרך נ"א, 1980; ישראל אלדר, "אכן כך הוליד קאנט את אייכמן", הגיונות ישראל, תל אביב תשמ"א, עמ' 120, 122, 129-127, 133, 135 ובכלל.
19. ראו הערה 3.
20. ראו: עמנואל קאנט, הנחת יסוד למטפיסיקה של המידות, ירושלים: מאגנס תשנ"ד.
21. שם, עמ' 41.
22. Immanuel Kant, "An Answer to the Question: 'What is Enlightenment?'" H. Reiss (ed.), *Kant: Political Writings*, Cambridge: Cambridge UP 1991, p. 55
23. Rawls, *Collected Papers*, pp. 394, 466, 533-534

האדם על מעשיו, מעגנת את יחסי הפרטים במדינה באמנה חברתית, ומבקשת להבטיח את חירותו ואת שוויונו של הפרט באופן בלתי תלוי במוצאו ההיסטורי. האחרת שוללת את פוטנציאל השיקול התבוני האוטונומי, ומעגנת על פני זאת את תודעת הפרט ואת יחסי הפרטים במדינה הלאומית במגדיר דטרמיניסטי היסטורי או פיסולוגי, אחיד וקונפורמי, פסאודו-דתי ו/או גזעי, שתוקפו המחייב והאקסקלוסיבי מכותיב לפרט את יחסו כלפי האחר. את הקונפליקט בין שתי תפיסות אלה זיהה טל גם בתוך המרחב הישראלי. וכך, באמצעות המבנה התאורטי שביקש לשזור מתוך המציאות ההיסטורית הגרמנית, לא נמנע מלנתח את המקרה הישראלי. בנייתו הזו אפשר למצוא דינמיקה והמשגה רומה, היקש אינדוקטיבי ממחקר העבר הגרמני על ניתוח ההווה הפוליטי הישראלי, שאוריאל טל לא ירא מלסמן בו התראותיו, כי כדבריו, "זה אשר יאהב יוכיח"⁹⁰.

הערות

1. שולמית וולקוב, "אוריאל טל במאבק על כבודה האבוד של יהדות גרמניה", הרצאה שניתנה בכנס יהדות ונצרות – תאולוגיה, פוליטיקה ומיתוס, אוריאל טל – 25 שנה למותו (מארס 16-17, 2010); על הנושא הזה ראו גם: Mitchell B. Hart, "Towards Normality? Acculturation and Modern Germany Jewry", David Rechter and Rainer Leidtke (eds.), *Towards Normality? Acculturation and Modern German Jewry*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2003; Moshe Zimmermann and Yotam Hotam (eds.), *Zweimal Heimat: Die Jeckes zwischen Mitteleuropa und Nahost*, Frankfurt am Main: Beerenverlag, 2005
2. "חופש חברתי אינו ניתן להפרדה ממחשבה נאורה", ראו: אברהם יסעור ומיכאל מייזן (עורכים), אטכולת פרנקפורט (מבחר), תל אביב: ספרית הפועלים 2003, עמ' 25.
3. על קאנט כמסד עקרוני לדמוקרטיה ראו: יורגן הברמס, הקונסטלציה הפוסט-לאומית, תל אביב: הקיבוץ המאוחד 2001, עמ' 96, 98, 101; נוברטו בובי, עתיד הדמוקרטיה, ירושלים: מאגנס 2003, 23, עמ' 72-73; John Rawls, *Justice as Fairness: A Restatement*, Erin Kelly (ed.) Cambridge MA: Cambridge UP 2001, pp. 74-75, 255; John Rawls, *Collected Papers*, Cambridge MA: Cambridge UP, 1999, pp. 73, 172-175, 227, 303-307, 391, 459; Juergen Habermas, *The Inclusion of the Other*, Cambridge MA: Cambridge UP, 1998; Robert A. Dahl, *Toward Democracy – A Journey: Reflections 1940-1997*, Vol. 1, Berkeley: UC Press 1997, 227
4. אוריאל טל, יהדות ונצרות ברייך השני, תהליכים היסטוריים בדרך לטוטליטריות, ירושלים: מאגנס תשי"ל, עמ' 247.

24. יורגן הברמס, הקונסטלציה הפוסט-לאומית, עמ' 42, 47, 60.
25. "הצהרת זכויות האדם והאזרח, 27 באוגוסט, 1789" בתוך: דוד אוהנה ואחרים (עורכים) יסודות המחשבה ההומניסטית, קובץ מקורות במחשבת המערב, חלק ב', תל אביב: עם עובד, 1992, עמ' 241, סעיפים 10, 11. Juergen Habermas, *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, Cambridge, MA: Cambridge UP 1996, pp. 82, 106.
26. חנה ארדנט, אייכמן בירושלים, דו"ח על הבנאליות של הרוע, תל אביב: כבל 2000.
27. קאנט, הנחות יסוד, עמ' 105.
28. שמואל פיינר, "כ"ץ על הדת היהודית בגרמניה של המאה ה-19", בתוך: ישראל ברטל ושמואל פיינר (עורכים), היסטוריוגרפיה במבחן: עיון מחודש במשנתו של יעקב כ"ץ, ירושלים תשס"ח, עמ' 41, 42; ראו גם: שמואל פיינר, "לעקור את החכמה מן העולם – אויבי הנאורות ושורשי העמדה החרדית", אלפיים, 26.
29. דן מכמן, "שילוב השואה במרקם הרוחב של תולדות עם ישראל בזמן החדש: ניסיונות התמודדות של היסטוריונים מובילים", השואה בהיסטוריה היהודית, ירושלים 2005; ד. מכמן, "האם יש 'אסכולה ישראלית' בחקר השואה? חקר השואה וחקר האנטישמיות לאור השואה במדינת ישראל", ציון, תשס"ט.
30. David N. Myers, *Resisting History: Historicism and its Discontents in German Thought*, Princeton: Princeton UP 2003, pp. 6, 23, 168, 184. על המוטיבציה הלאומית שמאחורי ההיסטוריוגרפיה ראו גם: רות פירר, סוכנים של הזינוק הציוני, קריית טבעון 1985; אורי רם, "הימים ההם והזמן הזה: ההיסטוריוגרפיה הציונית והמצאת הנראטיב הלאומי היהודי: בן ציון רינור וזמנו", ציונות: פולמוס בן זמנו (קובץ), 1996; עדית זרטל, האומה והמוות, היסטוריה, זיכרון, פוליטיקה, אור יהודה: דביר 2002; משה צוקרמן, חפצון האדם: מכתמים על חברה, פוליטיקה ותרבות, תל אביב: עם עובד 2003. על גרשום שלום והלאומיות ראו: David Biale, "Gerschom Scholem Between German and Jewish Nationalism", in: *The German Jewish Dialogue Reconsidered, A Symposium in Honor of George L. Mosse*, NY 1996, p. 179.
31. Moshe Zimmermann, "Aufklaerung, Emanzipation, Selbstemanzipation", in: K. Gruender & N. Rothenstreich (eds.), *Aufklaerung und Haskala in juedischer und nichtjuedischer Sicht*, Heidelberg 1990. תפיסה מקבילה אצל טל, ראו: יהדות ונצרות, עמ' 240, 243.
32. לאורך כתביו אוריאל טל יוצר הקבלה בין שלילת הנאורות, הליברליזם והסוציאליזם דמוקרטיה על ידי השמרנים, הלאומיים והאנטישמים. ראו: טל, יהדות ונצרות: עמ' 185-186, 188-190, 193, 203, 196-197.
33. אוריאל טל, "על זיקת הגומלין שבין היסטוריה כללית להיסטוריה של עם ישראל" (ראיון עם פרופ' אוריאל טל, אוניברסיטת תל אביב), שיח לזמורה להיסטוריה, 1979, 3. Uriel Tal, "Zur neuen Einstellung der Kirche zum Judentum" *Freiburger Rundbrief*, Jahrgang XXIV, 1972; Uriel Tal, "Violence and the Jew in Nazi
34. Uriel Tal, "Forms of Pseudo-Religion in the German Kulturbereich prior to the Holocaust", *Immanuel*, 3, 1973-1974, pp. 69-70. על תפיסתם האונטולוגית של האנטישמים האנטי נוצרים, ראו גם: אוריאל טל, תיאולוגיה פוליטית והרצף השלישי, תל אביב: ספרית הפועלים, 1991, עמ' 42-43.
35. ראו: Uriel Tal, "Young German Intellectuals on Romanticism and Judaism: Spiritual Turbulence in the Early 19th Century" in *Salo Wittmayer Baron Jubilee Volume on the Occasion of his Eightieth Birthday*, Jerusalem 1974, p. 938. לציין כי המאמר הזה נמצא גם בגרסה דומה בעברית, אולם ההערות לנוסח העברי לוקות בחסר. ראו: טל, תיאולוגיה פוליטית, עמ' 32. כמו כן, על הדומנטיקה כאנטי רציונלית, ראו: Uriel Tal, "Religious and Anti-Religious Roots of Modern Anti-Semitism", *Religion, Politics and Ideology in the Third Reich*, London and NY 2004, pp. 18, 21. מאמר שכותרתו דומה, אולם תוכנו אינו זהה, מופיע בנוסח העברי הבא: טל, תיאולוגיה פוליטית.
36. ראו: אוריאל טל, "על זיקת הגומלין שבין היסטוריה כללית להיסטוריה של עם ישראל", Uriel Tal, "Forms of Pseudo-Religion in the German Kulturbereich prior to the Holocaust", *Immanuel*, 3, 1973-1974, p. 70.
37. Tal, "Forms of Pseudo-Religion", p. 70.
38. טל, "שיח למורה להיסטוריה", 3.
39. על החירות מחוקים ניסיוניים ראו: קאנט, הנחות יסוד למטפיזיקה, עמ' 89, 90, 124, 146, 148, 163 ובכלל; על החירות מחוקי הטבע, ראו: עמ' 110, 134, 137, ובכלל; על החירות משיקולים תועלתניים, ראו: עמ' 109, 157 ובכלל; על החירות מעולם החושים והפיתויים ראו: עמ' 103 ובכלל.
40. שם, 57, 88, 103, 104, 124, 146.
41. על המצוי והראוי ראו: סיני אוקו, הקדמה לספרו של הרמן כהן, דת התבונה ממקורות היהדות, ירושלים 1971, עמ' 15.
42. טל, יהדות ונצרות, עמ' 141.
43. שם, עמ' 247.
44. שם, עמ' 247.
45. על הסכנה שבאיחור בין התאולוגיה לפוליטיקה, ראו: טל, תיאולוגיה פוליטית. ראו גם: טל, יהדות ונצרות, עמ' 249, 247.
46. שם, עמ' 136.
47. סיני אוקו, הקדמה לספרו של הרמן כהן, דת התבונה ממקורות היהדות, עמ' 11.
48. יש לציין כי אוריאל טל לא מבחין בין המושגים. אי אבחנה זאת אינה חריגה ואינה כרוכה בקושי מתודולוגי, ראו: Juan J. Linz, "The Religious Use of Politics and/or the Political Use of Religion", *Totalitarian and Political Religion*, Vol. 1, 1994, p. 107.

49. טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 237-238.
50. ראו המושגים הבאים: "exclusive conception of German nationality" or "exaltation" השגת האקסלוסיביות, באמצעות טענה להשתייכות לקולקטיב בעל היסטוריה דתית, היסטורית או גזעית אינהרנטית לכתבי טל. הדגש בפסקה זו על אופייה הגזעי והדתי הוא שלי ועל פי הקונטקסט של הטקסט, ראו: Uriel Tal, *Christians and Jews in Germany: Religion, Politics and Ideology in the Second Reich*, 1870-1914, London: Connell UP 1975, pp. 296,280. כמו כן, ראו על הדרת היהודים והאדרת האלום הגרמני בנוסח העברי של הספר: טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 241.
51. Tal, *Christians and Jews*, p. 296.
52. טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 175.
53. שם.
54. שם, עמ' 127-134.
55. שם, עמ' 132, 238.
56. שם, עמ' 141-147, 243.
57. על התוקפנות ההרדית של היהודים והנוצרים הליברלים, ראו, שם, עמ' 163; על הוויכוח כהתנצחות, ראו: שם, עמ' 164; על התכלית של הוויכוח, ראו: שם, עמ' 166; על המטרה להגיע לזהות עצמית, ראו: שם, עמ' 170; על התהליך המקביל, ראו: שם, עמ' 243. בגרסה האנגלית של הספר, ראו על האכזבה ההרדית והפניה לעוגן פרטיקולריסטי: Tal, *Christians and Jews*, pp. 56, 72-73, 118-120, 177-180, 219-220, 298, 187-190. ועל הפנייה לדת וללאומיות, ראו: שם, עמ' 219-220, 297 ובכלל.
58. טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 242.
59. "Verein Zur Abwehr des anti-Semitismus"
60. Tal, *Christians and Jews* על "האוטוריטה של הנורמטיבי" ("normative authority") ראו: שם, עמ' 66; על "האחדות של הרוח הגרמנית" ("the unity of the German spirit") ועל "האחידות התרבותית" ("cultural uniformity"), ראו: שם, עמ' 118; על המגדיר הנוצרי המאחד ("the dictation (of the Christian principle)", ראו: שם, עמ' 66, 171, 173-175; על "האחידות הרוחנית והקהילתית" ("unity of the spirit (and communality)", ראו: שם, עמ' 68; ועל הדת כמגדירת הלאומיות והאוטוריטה החוקית העולה על כל קריטריון רציונלי, ראו: שם, עמ' 292.
61. טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 242, 66, 50-52, Tal, *Christians and Jews*.
62. טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 175-184; כמו כן, על האנטישמיות הקתולית, ראו: שם, עמ' 187; על הדינמיקה בין המפלגות ראו: שם, עמ' 245-246.
63. שם, עמ' 204.
64. Tal, "Religious and Anti-Religious Roots", p. 12. ראו גם טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 204, 203.
77. אוריאל טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 230, 225. ראו גם: שם, עמ' 232-233: "אידיאולוגיה
- זו עניינה מעמדו העליון, המוחלט של האדם [...] מעתה הכשורה בפי ישו שוב אינה בשורת אהבה [...] בשורה זו, כשהיא מתורגמת לשפת תורת הגזע הארי, באה להפיח בלב המאמינים להט לאומי [ו] דבקות לגזע [...]".
66. Tal, *Christians and Jews*, p. 282, אוריאל טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 227.
67. שם, עמ' 226-227.
68. שם, עמ' 229.
69. בשלב כתיבת המאמר עדיין לא ניתנה גישה בלתי תלויה לעזובנו של אוריאל טל למטרות מחקר.
70. בסיקור ספרו של צ'מברלין על קאנט אחרי תרגומו לאנגלית בשנת 1914, בלונדון טיימס, נטען גם כי אף שצ'מברלין הרבה לבקר את המוניזם, הוא נמצא כמוניסט בעצמו, ראו: "Kant in the 20th Century", *The London Times Literary Supplement*, June 18th 1914: http://www.hschaerlain.net/kritischeurteile/kant_20th_century.html
71. אוריאל טל, תיאולוגיה פוליטית, עמ' 32; ראו גם גרסה אנגלית: Tal, "Young German Intellectuals"
72. לאורך כתביו טל מקביל בין שלילת הנאורות, הליברליזם והסוציאל דמוקרטיה על ידי השמרנים, הלאומיים והאנטישמים, ראו: טל, 'יהדות ונצרות: עמ' 185, 186, 190-188, 193, 197-196, 203.
73. על הדיון הזה ראו: טל, "לברירר המושג תיאולוגיה פוליטית", תיאולוגיה פוליטית; טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 175-177; את המושג "תבניות מחשבה" אפשר למצוא גם אצל אליאונרה שטרלינג, שטל מייחס למשנתה חשיבות רבה, ראו: Eleonore Sterling, *Er ist wie Du*, Muenchen 1956, p. 16: "Der gewissermassen 'abstrakte' neue Judenhass konnte auf die fertige Form des alten sich stuetzen, aus dem Arsenal der vorraetigen Schmaehung shoepfen". על האנטישמיות הגזענית והחלפת המשמעויות של הנצרות ראו: Uriel Tal, "Himmler als Ideologe", *Freiburger Rundbrief. XXVII*, pp. 27, 32; Tal, *Christians and Jews*, pp. 305; Tal, "Religious and Anti-Religious Roots"
74. על הדיון הזה ראו הפרק "אנטישמיות נוצרית ואנטי-נוצרית", סעיף א': "לברירר המושג", טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 175-177.
75. Tal, "Himmler als Ideologe", 30; Tal, "Forms of Pseudo-Religion", p. 70. בספרו 'יהדות ונצרות אוריאל טל מראה כי ישו הולבש בזהות ארית כבר על ידי מקס בור (Bewer) ותאודור פריטש, ראו: טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 221-223.
76. Tal, "Himmler als Ideologe", p. 32. ראו הצוטוט בתוך: Tal, "Himmler als Ideologe", p. 33 "Adolf Hitler, du bist unser grosser Fuehrer/ Dein Name macht die Feinde erzittern/ Dein Drittes Reich komme/ Dein Wille sei allein Gesetz auf Erden"
77. טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 137.

49. טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 237-238.
50. ראו המושגים הבאים: "exclusive conception of German nationality" or "exaltation" השגת האקסלוסיביות, באמצעות טענה להשתייכות לקולקטיב בעל היסטוריה דתית, היסטורית או גזעית אינהרנטית לכתבי טל. הדגש בפסקה זו על אופייה הגזעי והדתי הוא שלי ועל פי הקונטקסט של הטקסט, ראו: Uriel Tal, *Christians and Jews in Germany: Religion, Politics and Ideology in the Second Reich*, 1870-1914, London: Connell UP 1975, pp. 296,280. כמו כן, ראו על הדרת היהודים והאדרת האלום הגרמני בנוסח העברי של הספר: טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 241.
51. Tal, *Christians and Jews*, p. 296.
52. טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 175.
53. שם.
54. שם, עמ' 127-134.
55. שם, עמ' 132, 238.
56. שם, עמ' 141-147, 243.
57. על התוקפנות ההרדית של היהודים והנוצרים הליברלים, ראו, שם, עמ' 163; על הוויכוח כהתנצחות, ראו: שם, עמ' 164; על התכלית של הוויכוח, ראו: שם, עמ' 166; על המטרה להגיע לזהות עצמית, ראו: שם, עמ' 170; על התהליך המקביל, ראו: שם, עמ' 243. בגרסה האנגלית של הספר, ראו על האכזבה ההרדית והפניה לעוגן פרטיקולריסטי: Tal, *Christians and Jews*, pp. 56, 72-73, 118-120, 177-180, 219-220, 298, 187-190. ועל הפנייה לדת וללאומיות, ראו: שם, עמ' 219-220, 297 ובכלל.
58. טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 242.
59. "Verein Zur Abwehr des anti-Semitismus"
60. Tal, *Christians and Jews* על "האוטוריטה של הנורמטיבי" ("normative authority") ראו: שם, עמ' 66; על "האחדות של הרוח הגרמנית" ("the unity of the German spirit") ועל "האחידות התרבותית" ("cultural uniformity"), ראו: שם, עמ' 118; על המגדיר הנוצרי המאחד ("the dictation (of the Christian principle)", ראו: שם, עמ' 66, 171, 173-175; על "האחידות הרוחנית והקהילתית" ("unity of the spirit (and communality)", ראו: שם, עמ' 68; ועל הדת כמגדירת הלאומיות והאוטוריטה החוקית העולה על כל קריטריון רציונלי, ראו: שם, עמ' 292.
61. טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 242, 66, 50-52, Tal, *Christians and Jews*.
62. טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 175-184; כמו כן, על האנטישמיות הקתולית, ראו: שם, עמ' 187; על הדינמיקה בין המפלגות ראו: שם, עמ' 245-246.
63. שם, עמ' 204.
64. Tal, "Religious and Anti-Religious Roots", p. 12. ראו גם טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 204, 203.
65. אוריאל טל, 'יהדות ונצרות, עמ' 230, 225. ראו גם: שם, עמ' 232-233: "אידיאולוגיה

- אוריאל טל, מיתוס ותבונה ביהדות ימינו, תל אביב: ספרית הפועלים 1987, עמ' 28, 49.
- שם, עמ' 43.
- שם, עמ' 32.
- שם, עמ' 37.
- טל, יהדות ונצרות, עמ' 206.
- שם, על "דיוניסוס מנגד לצלוב" – האופן שבו סיים ניטשה את ספרו *Esse Homo*, ראו: Tal, *Christians and Jews*, 226. בנוסח העברי של הספר, ראו על האנטיכריסט: טל, יהדות ונצרות, עמ' 214, 248.
- התכונות המובאות בפסקה זו נאספו באותו הקשר מהעמודים הבאים: טל, יהדות ונצרות, עמ' 136, 214-215, 219-221, 246-247.
- שם, עמ' 247.
- שם, עמ' 136, 137.
- שם, עמ' 249.
- Juergen Habermas, "Modernity – An Incomplete Project", in: *Postmodern Culture*, Seattle 1983
- George Mosse, *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*, New York: Knopf 1964; Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair: A Study in the Rise of the Germanic Ideology*, Berkeley: University of California Press 1965; Ze'ev Sternhell and Mario Sznajder, *The Birth of Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution*, Princeton: Princeton UP 1994; Z. Sternhell, *The Anti-Enlightenment Tradition*, New Haven: Yale UP, 2010
- ישראל גוטמן, "רברים לזכרו", יד ושם: קובץ מחקרים, ט"ז, תשכ"ה.